

Anna-Brita Lövgren

Staten och folk på väg. Pass i Sverige från Gustav Vasas tid till 1860

Nordic Academic Press, Lund 2018, 163 s.

Anne Minken

Ph.d. 2011

aminken@online.no

Med Anna-Brita Lövgrens bok, *Staten och folk på väg*, foreligger den første samlede gjennomgangen av bruken av reisepass i Sverige. Lövgren er historiker med et langt yrkesliv innafor arkivverket. Hun har arbeidet ved Landsarkivet i Lund og som leder av Landsarkivet i Göteborg. Offentlig forvaltning har vært hennes hovedinteresse. Hun har publisert om dette emnet fra både eldre og nyere tid, men med et tyngdepunkt i den såkalte stormaktstida (1611–1718).

Boka behandler passordningen over et langt tidsspenn – fra 1500-tallet og fram til 1860. I dag forbinder vi pass og passkontroll først og fremst med kryssing av landegrensar. Det dreier seg om indre og ytre sikkerhet, nasjonalstatens kontroll med hvem som skal slippe inn i landet. Passet hadde denne funksjonen i eldre tid også. Det var viktig å holde spioner og fiendtlig innstilte personer ute av landet. Men passets viktigste funksjon var utvilsomt som innenlands reisedokument. Passet var et viktig virkemiddel i myndighetenes kontroll av egen befolkning.

Lövgren viser hvordan utviklingen av passordningen er nært knyttet opp mot hovedtrekkene i svensk historie fra vekt på utbygging av statsapparatet og en økende regulering av økonomi og arbeidsliv på 1600- og 1700-tallet til liberalisering på 1800-tallet. Passbestemmelsene speiler de rådende strømningene i økonomisk og politisk tenkning. I den merkantilistiske perioden var kontrollen med arbeidskraften og landets ressurser sentral. Store befolkninger ble ansett som en viktig ressurs for et land. Kontroll med utreise for landets egne undersåtter ble derfor ansett som viktig. Gustav II Adolf nedla i 1620 forbud mot utenlandsreiser med mindre de var til nytte for landet. Den som trosset forbudet, kunne miste både retten til å komme tilbake og arverett. På 1700-tallet måtte personer som ville reise ut av Sverige, betale et depositum slik at myndighetene kunne forsikre seg om at de ville vende tilbake.

Reisepasset bidro til regulering av næringsliv, handel og samferdsel og ikke minst til sosial kontroll. Handel var et særskilt privilegium for byborgerne, og handelen skulle i første rekke finne sted i byene. Omreisende handel og reiser til markedene ble strengt kontrollert.

Reisepasset ga ofte detaljert beskjed om reiseruter og om hvilke varer passinnehaveren hadde lov å ha med seg. Reisepasset var også et sentralt virkemiddel for å regulere arbeidskraften. Det var viktig for staten å sikre tilstrekkelig tilgang på arbeidskraft og rekruttering av soldater. For enkelte deler av riket som Åland og Finland gjaldt et generelt utflyttingsforbud. Andre steder ble det krevd pass for reiser utenfor lenet. Unntak ble gjort for tradisjonell arbeidsmigrasjon som de årvisse vandringene fra Dalarna til Stockholm og sesongvandringene i forbindelse med innhøstingsarbeid. I disse tilfellene var det ofte tilstrekkelig med en attest fra presten i hjembygda.

Pass ble også brukt til å regulere hvem som hadde krav på skyss og overnatting. I utgangspunktet hadde bøndene plikt til å sørge for skyss for kongen og hans menn. Dette ble ofte opplevd som en tung belastning, og bøndene klaget ofte over misbruk av ordningen. Reisepassene, som inneholdt en beskrivelse av hva den reisende hadde krav på, skulle forhindre misbruk av ordningen.

Et sentralt formål med den innenlandske passordningen var kontrollen av tjenesteplikten og håndheving av bestemmelsene om såkalt løst folk, det vil si personer som ikke hadde fast arbeid og ofte også var uten fast bosted. Kontrollen med «løst folk» dreide seg både om vanlige fattigfolk og om den gruppa som i Sverige ble kalt «tattare och ziguenare». Selv om gjeldende lovverk for denne gruppa foreskrev dødsstraff for ledere og utvisning av resten av følget, var behandlingen i praksis ofte mildere. Både i den hardeste forfølgingsperioden på 1600- og 1700-tallet og seinere på 1800-tallet har vi mange eksempler på at denne gruppa kunne reise på reisepass utskrevet av myndighetene. Det gjelder både Norge og Sverige. Men det er tydelig at reisepass for disse gruppene ofte ble behandlet med større skepsis og ofte (berettiget eller uberettiget) ble stemplet som forfalskninger. Reisepassene er en svært interessant kilde for studiet av tatere/romanifolk. Lövgren viser blant annet til Theresa Johnssons avhandling fra 2016, *Vårt fredliga samhälle: «Lösdriveri» och försvarslöshet i Sverige under 1830-talet*. I Norge har Arnvid Lillehammer kartlagt store mengder reisepass og brukt dem i sin forskning på tatere/romanifolk.

De konkrete passdokumentene og utformingen av dem er viktige for Lövgren. En dyktig arkivar forneker seg ikke. Hun gjengir en rekke forskjellige typer pass i boka og gir oss et innblikk i den store variasjonen i passenes form, fra enkle håndskrevne lapper til store, sirlig utformede dokumenter. Passene inneholdt som regel navn, tittel, reisemål og formålet med reisen. De kunne omfatte mer enn én person. Der hvor passene omfattet flere personer, var det ofte bare hovedpersonen som ble navngitt. Trykte, og dermed mer standardiserte formularer ble først vanlig utover 1700-tallet, men først fra 1812 kommer det krav om at pass skal skrives ut på trykte skjemaer. Da øker detaljeringsgraden, og vi finner pass som likner mer på moderne pass. De inneholder signalementer som hår og hudfarge, høyde, vekt og særtrekk ved utseendet.

Passbestemmelsene var i mesteparten av perioden ikke nedfelt i lov, men fastlagt i ulike forskrifter. Praksis varierte både geografisk og over tid, og når det gjaldt hvem som kunne utstede pass. Rett til å skrive ut pass lå i første rekke hos Kongen og hans høyeste embetsmenn, landshøvdinger og ned til lenshøvdingsnivå, men også borgermestere og råd i byene kunne skrive ut pass. Universitetene hadde rett til å skrive ut pass for studenter og lærere. Krigsbefal kunne også utstede pass. De såkalte hall- og manufakturettene utstedte pass for geseller og etter hvert også for mestere og fabrikkører. Samme rettighet hadde bergstingsrettene. Det er også eksempler på at arbeidsgiveren skrev ut pass. Enklest var det å skaffe seg en attest hos den lokale sognepresten. Disse presteattestene skulle egentlig ikke gjelde som pass, men fungerte ofte som det.

Utover 1800-tallet ble den innenlandske passkontrollen liberalisert i tråd med den gene-

relle økonomiske liberaliseringspolitikken med nedbygging av den strenge reguleringen av handel, håndverk og industri. Passtvangen la ikke bare begrensninger på den økonomiske utviklingen, den var også tungrodd i forbindelse med utviklingen av moderne samferdsel som jernbane, ferger og rutebåter. Et forslag om å avskaffe passtvangen ble vedtatt av Riksdagen i 1860, men det ble gjort unntak for «løst folk», løslatte fra straffeanstalter og folk som livnærte seg ved omreisende småhandel. For disse gruppene ble kontrollen strammet inn.

Lövgrens bok peker på at det var sterke europeiske fellestrekk i passpolitikken så vel i de restriktive periodene som ved liberaliseringen på 1800-tallet. Passtvang for både innenlands- og utenlandsreiser ble avskaffet i Norge og Danmark omtrent på samme tid som i Sverige. Og en liknende liberalisering finner vi over hele Europa. Fram til første verdenskrig var det mulig å reise uten pass over størstedelen av Europa med unntak av Russland.

De svenske passbestemmelsene viser at myndighetene hadde ambisjoner om å skape et gjennomregulert samfunn. Lövgren hevder at den svenske landbygdbefolkningen likevel hadde en relativt høy grad av frihet sammenliknet med områder med livegenskap eller med de danske bestemmelsene om stavnsbånd. Hun framhever at den svenske staten oppnådde det samme resultatet, kontroll med tilgangen på arbeidskraft og soldater, med en langt mindre restriktiv inngripen i befolkningens rettigheter. På dette feltet kunne det ha vært interessant med mer omfattende komparative studier. Jeg kjenner ikke til liknende detaljerte studier som Lövgrens for Danmark og Norge. Men mitt inntrykk er at de norske bestemmelsene om pass innenlands likner mye på de svenske, og at det samme gjelder for Danmark. Stavnsbåndet gjaldt jo bare for deler av Danmark.

Også når det gjelder debattene rundt opphevingen av innenlandsk passtvang, kunne det ha vært interessant med et mer komparativt perspektiv. Passtvangen ble avskaffet i samme år (1860) både i Sverige, Danmark og Norge. Det var i tråd med liberalistiske strømninger i tida, men det kan virke som om debattene rundt opphevingen varierte en del. Ifølge Lövgren var det betydelig motstand i Riksdagen mot å oppheve passtvangen. Hovedargumentet var frykten for kriminalitet og omstreifere. Riksdagen valgte da også å beholde passkravet for disse gruppene. Det norske stortingsvedtaket ble gjort uten lengre debatt. De viktigste motforestillingene som ble lagt fram, gjaldt retten til fri utvandring. Og i motsetning til Sverige ble passtvangen opphevet uten forbehold.

Lövgren peker på at mange historikere har brukt reisepass som kilde, for eksempel i studier av handel og næringsliv og i undersøkelser av arbeidsforhold for tjenestefolk og soldater. Men stort sett dreier det seg om spesialiserte innfallsvinkler og avgrensede perioder. Med Lövgrens undersøkelse har vi fått en samlet framstilling av den svenske passordningen. Resultatet har blitt en leseverdig og oversiktlig bok som vil være nyttig for alle som er interessert i reisepass som kilde.